

بررسی مهرهای پادشاهان و شاهزادگان از پیش خطی تا ساسانی*

دکتر محمدرضا نجاریان
دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد
فاطمه شیرسلیمیان
دانشجوی کارشناسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه یزد

چکیده

مهر از جمله آثاری است که با تحقیق در آن می توان به بسیاری از مجهولات و ناشناخته های تمدن اقوام و ملل دسترسی پیدا کرد. کهن ترین مهر از نوع استامپی با قدمتی در حدود ۶۰۰۰ ق.م در دهکده های نوسنگی میان رودان شمالی به دست آمده است. کهن ترین نمونه های مهر در ایران دارای نقوش هندسی ساده یا مخطط تزیینی و نقوش تلفیقی از خطوط مارپیچ، صلیبی، مثلث های کوچک و دوایر تو در تو هستند. مهرهای تاریخی به دو دسته پیش خطی و پس از اختراع خط تقسیم می شوند. در دوران های پیش خطی، نقش زنان را به طور کامل بر روی مهرها طراحی نمی کردند. در نقش برجسته، روی مهرهای شاهزادگان، اغلب تصاویر پیروزی در جنگ ها و شکست افراد زیر دست دیده می شود که نشانه قدرتمندی جامعه در آن روزگار است. نقش گیاهان همیشه به صورت مکمل است؛ ولی تصویر حیوان به صورت نماد، تنها یا کنار تصویر پادشاهان و شاهزادگان دیده می شود.

نگارندگان در این مقاله برآنند تا ضمن مقایسه و طبقه بندی مهرها با نقش شاهزادگان و سلاطین در دوران پیش خطی و دوران پس از اختراع خط تا ساسانی در ایران، به مواردی چون انواع مهرها از نظر کمی و کیفی، نقش های حک شده و صاحبان آنها بپردازند.

واژه های کلیدی

نقش مهرها، پیش خطی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی، ایران.

* تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۱۲/۲۲ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۲/۹/۱۲
نشانی پست الکترونیک نویسنده: reza_najjarian@yahoo.com

۱- مقدمه

پیشینه و پیدایش مهر در زندگی انسانها مقوله‌ای است که بارها مورد توجه اهل تحقیق قرار گرفته است و جستجوگران تاریخ و باستان‌شناسی برای پاسخ به این پرسش که مهر از کی و کجا ظهور و بروز پیدا کرده، تلاش کرده‌اند. در زمان‌های گذشته مهرها شکل‌های مختلفی داشتند که به مرور زمان تکامل پیدا کرد؛ تا این که شکل کنونی به خود گرفت. مهرها بر اساس شکل ظاهری و همچنین نقشی که از خود باقی می‌گذارند به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) مهرهای استوانه‌ای یا سیلندری: مهرهایی به شکل استوانه و معمولاً از جنس سنگ یا گل است و طرز استفاده از آن چنین است که این استوانه سنگی را که نقش مورد نظر بر روی آن حک شده بود، می‌غلطاندند تا نقش مورد نظر حاصل شود؛ به همین دلیل به آنها مهرهای غلتان نیز می‌گویند.

ب) مهرهای مسطح یا استامپی: مهرهایی صاف بوده است که دسته‌های کوچکی در کنار آن بوده و نقش‌های برجسته را بر روی این سطح صاف حک می‌کردند و برای آنکه نقش برجسته مورد نظر بیفتد، آن را داخل جوهر یا استامپ می‌زدند. نقش این مهرها بیشتر به شکل ستاره، قرص خورشید و اجرام آسمانی دیگر است.

جنس کهن‌ترین مهرها عبارت است از: گل پخته، سنگ گچ، سنگ مرمر سفید و شیری. در دوران‌های بعد از سنگ‌های مختلف مانند سنگ آهن، سنگ یمانی قرمز یا خاکستری، سنگ یشم، یشم ختایی، سنگ سلیمانی، سنگ لاجورد، سنگ بلور، قیر، استخوان عاج، عقیق به رنگ‌های مختلف و برنز استفاده شده است.

نقوش ابتدایی‌ترین مهرها عبارت است از: خطوط ساده هندسی تزیینی، حیوانات، حشرات، خورشید، ستاره، انسان که همراه با حیوان است و در حقیقت حامی حیوانات یا خدای حیوانات محسوب می‌شود یا مقام روحانی دارد (ملک زاده بیانی، ۱۳۶۳: ۱۱-۱۲). بر مهرهای کهن هزاره چهارم پیش از میلاد بیشتر نقوش از خطوط هندسی و حیوانات تشکیل یافته است. از هزاره سوم به بعد صحنه‌های متنوع از مبارزه قهرمانان افسانه‌ای چون گیل‌گمش و انکیدو و نیز مبارزه حیوانات عجیب و غریب دیده می‌شود (ملک زاده بیانی، ۱۳۵۲: ۴۴).

تاکنون تحقیقات زیادی درباره مهر و مهرکنی انجام نشده است و مقالات چاپ شده بیشتر به دوره‌های اخیر و مربوط به سجع مهرها است؛ البته یکی از بارزترین پژوهش‌هایی که در حوزه مهر و مهرکنی انجام گرفته است، کتاب «تاریخ مهر در ایران» نوشته خانم «ملک زاه بیانی» است که در سال ۱۳۶۳ تألیف شده است و مهرهای ایرانی را از زمان‌های کهن تا حدود اوایل هزاره اول قبل از میلاد بررسی می‌کند. دومین پژوهش در این حوزه، مقاله «نقش مایه زن بر روی مهرهای ایران از دوره پیش خطی تا دوره ساسانی» تألیف «نصرت الملوک مصباح اردکانی» و «ابوالقاسم دادور» است.

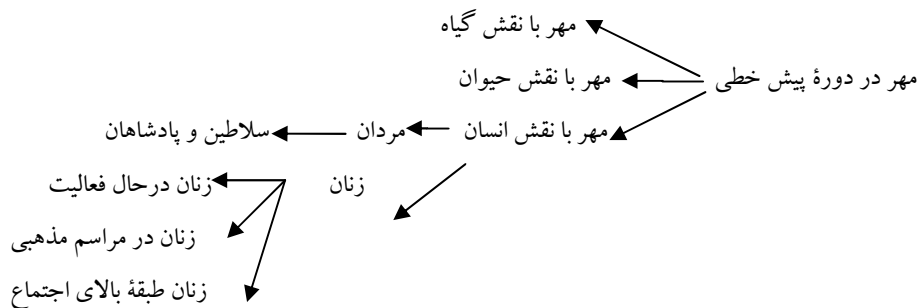
نگارندگان در این مقاله برآنند تا به سؤالات ذیل پاسخ دهند؛ نخست، مهر پادشاهان و شاهزادگان به چه صورت بوده است؟ و دیگر اینکه نقش زنان از ابتدا تا دوران ساسانی به چه صورت بر مهر نقر می‌شده است؟

۲- مهر در دوره پیش خطی

انسان پیش از تاریخ در حدود هزاره ششم پیش از میلاد و اوایل هزاره پنجم از پناهگاههای سنگی و غارها دست کشید و سکونت در دشت را آغاز کرد. با پیشرفت تمدن و انقلابات مدنی از قبیل خانه‌سازی، اهلی کردن حیوانات، فعالیت‌های کشاورزی، صنعت سفال‌سازی، کوزه‌گری، تهیه دوک‌های سنگی و گلی برای نخ‌ریسی و پارچه‌بافی و ساختن ابزارهای مختلف حتی لوازم زینتی و آرایشی از انواع سنگ‌ها و مهرها ارتباط بین اقوام و ملت‌ها بیشتر شد، و در نتیجه معاملات و تجارب توسعه پیدا کرد. در همین زمان بود که حس زیبایی‌شناسی، بشر را بر آن داشت که بر قطعات استخوان با ابزارهای دیگری چون سوزن و درفش و نیزه‌کننده‌کاری کنند و هم در این زمان بود که بر روی خشت‌های گلی که تأثیرپذیر بودند نقوشی قرار دادند که از اثر آن نقوش، مالکیت افرادی که برای آنها این خشت را ساخته بودند معلوم می‌شد؛ بدین ترتیب، اولین اثر مهر که تشخیص مالکیت به وسیله آن اعلام می‌شد ایجاد گردید. با پیدایش مهر در هزاره چهارم پیش از میلاد، مرحله جدیدی در مناسبات تجاری و معاملات پدید آمد. مهور کردن انواع کالاها و ظروف و کوزه‌ها و خمرها علاوه بر ثبوت مالکیت، نشانه امضای صاحب کالا را نیز داشته است. لذا در این قبیل دادوستدها که پایه و اساس شناسایی صاحب کالا بوده است صحت کالا بنا بر وجود مهر سازنده یا فروشنده مورد قبول واقع می‌شده است و مهر در

امور تجاری و اقتصادی و مالی موجب تسهیلات بی‌شماری گردیده است (ملک زاده بیانی، ۱۳۶۳: ۱۰).

نمودار موضوعات مهر در دوره پیش خطی

۱-۲- مهر با نقش گیاه و حیوان

مهر با نقش گیاه و حیوان به طور مستقل در مهرهای هر دوران بسیار کم است و بیشتر به صورت مکمل در کنار نقش های انسانی دیده می‌شود؛ مثل نقش شیر در کنار انسان یا نقش درخت زندگی، گل سه شاخه و پرنده ای که بر روی دست پادشاه نشسته است.

۲-۲- نقش پادشاهان و سلاطین بر روی مهرها در دوره پیش خطی

پادشاهان و سلاطین آن دوران برای نشان دادن ارزش و اعتباری که در جامعه داشتند، مانند گروه های دیگر مردم اقدام به ساختن مهرهایی برای خود کردند. بر روی این مهرها بیشتر نقش پادشاه یا حیوانات دیده می‌شود. با توجه به این که نقوشی نقر شده بر روی مهرها در ابتدا بسیار ساده و بیشتر در قالب اشکال هندسی بود؛ اما مهرهایی نیز وجود دارد که از شوش کشف شده و مربوط به هزاره های پیش از میلاد مسیح است که بر روی آنها تصویری از پادشاهان، شاهزادگان، زنان، گیاهان و اجرام آسمانی حک شده است.

در این مهر دیده می‌شود که پادشاه بر روی تختی نشسته و فردی در مقابل او ایستاده است؛ همچنین، نقش‌هایی که در حاشیه مهر دیده می‌شود بیشتر به دربار پادشاهان شباهت

دارد. این مهر استوانه‌ای شکل از اشیای مکشوفه در شوش است که تاریخ آن به ۲۵۰۰ پ.م بر می‌گردد (ملک زاده بیانی، ۱۳۵۲: ۴۴).

۲-۳- نقش زن بر روی مهرهای دوره پیش خطی

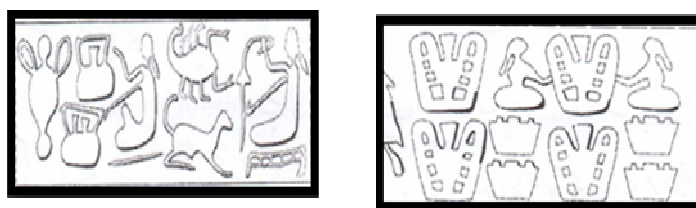
قدیمی‌ترین مکتب هنری در غرب آسیا با نقش مهرها مشخص می‌شود. مهرهای مربوط به این دوره اغلب از شوش لایه بی و چغامیش^(۱) یافت شده‌اند (کتور، ۱۹۹۶: ۱۲۵). مهرهایی که در چغامیش کشف شده‌اند، مجموعه‌ای از طرح‌ها را به نمایش می‌گذارند که به طور مشخص، ویژگی‌های دوره پیش خطی را دارند. در این مهرها بین نقوش و شیوه طراحی آنها ارتباط عمیقی وجود دارد. در تمام موارد سعی شده تا یک مجموعه نقوش منظم و مرتب را بر روی یک پس زمینه بدون فضای خالی زیاد و حتی تراکم زیاد موتیف‌ها نمایش دهند. در اغلب مهرها، لبه‌های مهر با خطوط لبه (مرز) مشخص شده‌اند و این خطوط لبه، فضایی را مشخص می‌کنند که عناصر و پیکره‌ها در آن بر روی یک خط زمینه ذهنی قرار گرفته‌اند (مصباح اردکانی، ۱۳۸۷: ۱۶۸).

نقش زن را بر روی تعداد کمی از این مهرها می‌توان مشاهده نمود. تشخیص جنسیت پیکره‌ها با توجه به موی بلند آنها و نیز نوع پوشش آنها انجام شده است. به نظر می‌رسد در اغلب موارد زنان در حال نخ ریزی، ساختن کوزه و یا تهیه کره از شیر نشان داده شده‌اند. مهرهای مربوط به این دوره، به صورت مشخص و واضح فعالیت‌های اجتماعی و روزمره را به نمایش می‌گذارند و استفاده از نقش زن بر روی این قبیل مهرها فعالیت زنان و نقش آنها در امور روزمره را بازنمایی می‌کند؛ به طور کلی، این فعالیت‌ها را می‌توان به سه گروه اصلی تقسیم بندی نمود (کتور، ۱۹۹۶: ۱۳۶).

الف- مهرهایی که زنان را در حال انجام فعالیت‌های روزمره نشان می‌دهند:

نقوش روی مهرها در هزاره چهارم قبل از میلاد درباره انجام کارهای کشاورزی و انبار غلات، حکایت از اشتغال و پیشه‌ها دارد؛ همچنین درباره صدور و ورود کالا و مبین وجود طبقات کارگر و کارفرماست. زنان در زراعت مددکاری می‌کنند، آنان را پوشیده در ردای بلند در حال کار در نخلستان‌ها می‌بینیم، زنان را در کارگاه‌ها هم می‌توان یافت، ایشان بر نشیمن گاه‌های چوب کوتاه یا بر سطح زمین نشسته‌اند و اغلب مشغول رسیدن نخ هستند. (هیتس، ۱۳۸۲: ۳۰-۳۲). چنین تصاویری بیانگر فعال بودن زنان در اجتماع آن دوران است؛

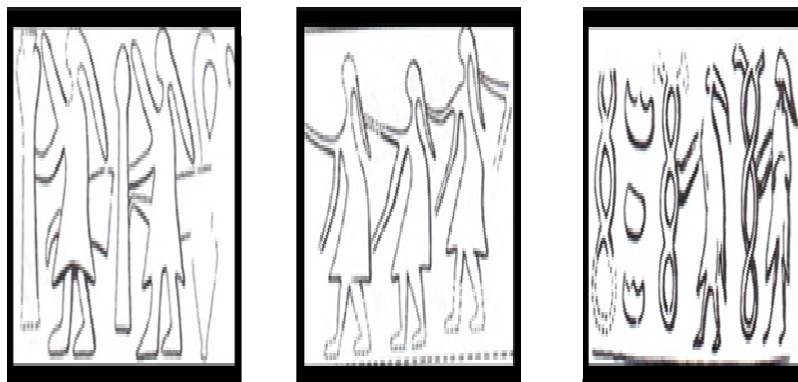
همچنین، مهرهایی وجود دارد که زنان را در حال ساختن اشیایی نشان می دهد که به کوزه و ظروف سفالی شباهت دارد. در این مهرها در کنار زنانی که نشسته و به کار مشغول هستند، افرادی نیز به صورت ایستاده تصویر شده اند که نشان از رفت و آمد و مهیا کردن وسایل کار برای آن دسته از زنان شاغل هستند. در حاشیه و یا در وسط این مهرها تصاویری از حیوانات مانند عقرب مشاهده می شود.

تصاویرالف

ب- مهرهایی که در آنها گروه های مختلف زنان را در حال انجام نوعی مراسم مذهبی مشاهده می کنیم:

در این مهرها پیکره زنان را بیشتر در قالب گروه هایی مشاهده می کنیم. این امر نشان دهنده این است که در دنیای باستان مراسم های مذهبی کمتر به صورت تک نفره برگزار می شود. این گروه از زنان بیشتر به سمت چپ یا راست در حال حرکت هستند. آنها معمولاً دست هایشان را بر روی شانه های هم قرار داده و این بیانگر این نکته است که در این گونه از مراسم ها اتحاد حرف اول را می زند؛ همچنین، در تصاویری که از یکی دیگر از این مهرها به دست آمده، زنان در حال حمل اشیایی هستند که نذرهای اهدا شده برای معبد است. در گونه دیگر این مهرها، فاصله بین این زنان با عناصر مختلفی مانند درخت زندگی^(۳) و یا نقش دو مار به هم پیچیده و یا اشیایی دیگر پر شده است.

تصاویر (ب)

ج- مهرهایی که به نوعی نمایانگر نقش زن هایی از طبقات بالای اجتماع هستند:

بر روی برخی از مهرها می توان به نقش زنانی برخوردار نمود که به طبقات بالای اجتماع تعلق دارند. در تصویر (ج، ۱) یک دسته از افراد را در حال حرکت به سمت راست مشاهده می کنیم. این افراد در قالب دو ردیف و در حال حمل اشیای مختلف به سمت راست نشان داده شده اند. در ردیف پایین می بینیم که دو مرد یک تخت روان را بر دوش دارند و زنی بر روی این تخت به حالت دو زانو نشسته است. این حالت نشستن را در دنیای باستان، مخصوص افراد عالی رتبه جامعه می دانستند؛ اگرچه «والتر هینتس» معتقد است که این مهر یک گروه از نیایش گران را نشان می دهد که در حال حمل مجسمه یک الهه به سمت معبد هستند. در مهر دیگری که در تصویر (ج، ۲) آمده، زنی را می بینیم که به همین ترتیب بر روی دو زانو نشسته و یک گروه نوازنده در مقابل او به نواختن مشغول هستند. در عیلام، عبادت معمولاً همراه با موسیقی بود (هینتس، ۱۳۸۲: ۶۸).

(تصویر ج، ۱)

(تصویر ج، ۲)

بر روی مهرهای یافت شده در شوش می‌توان نقش زن را در کنار نقش مرد؛ اما به گونه‌ای متفاوت با چغامیش مشاهده نمود، در این مهرها می‌توان یک زن و مرد را در کنار هم مشاهده کرد که بایستی به نوعی با مفهوم «ازدواج مقدس» مرتبط باشند. مرد دست خود را بر روی شانه زن قرار داده است و هر دو آنها دست چپ یکدیگر را گرفته‌اند. (ج، ۳)

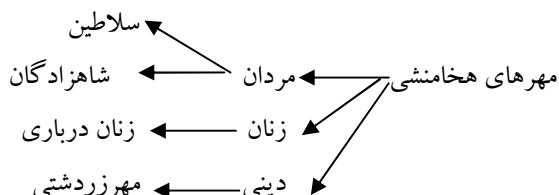

(تصویر ج، ۳)

۳- مهرهای هخامنشی

از دیگر صنایع عصر هخامنشی، حکاکی مهر است که غالباً روی سنگ‌های قیمتی حک می‌شده است این صنعت را می‌توان نوعی مجسمه‌سازی بسیار کوچک نامید؛ ولی با این تفاوت که به جای آنکه مانند حجاری‌های بزرگ تصویر را به طور برجسته حک کنند، آن را در سنگ نقش کرده‌اند. در این زمان شکل استوانه‌ای بیش از سایر اشکال رواج داشته است.

نمودار موضوعات مهرهای هخامنشی

۳-۱- پادشاهان و شاهزادگان

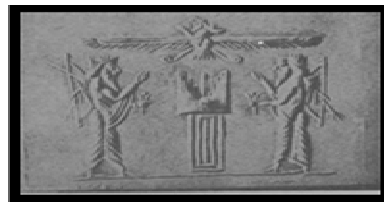
در زمان هخامنشیان، پادشاهان و سلاطین نیز دارای مهرهای مخصوص به خود بوده اند که برای مقاصد اداری از آنها استفاده می‌کرده‌اند. بیشتر مهرهایی که از آن دوران باقی مانده است متعلق به داریوش بزرگ یا خشایار شاه است. مسلماً شاهزادگان مهرهایی مخصوص به خود داشتند که امروزه از میان رفته است، همان‌طور که زنان در دوره هخامنشی مهرهایی مخصوص به خود داشتند. در میان مهرهای هخامنشی مهرهایی که با سبک ایرانی ساخته شده اند، بسیار جالب توجه می‌باشند. این گونه مهرها در زمان فرمانروایان اولیه هخامنشی از داریوش یکم (۴۸۶-۵۲۲ ق.م) تا اردشیر یکم (۴۲۴-۴۵۹ ق.م) به کار می‌رفتند؛ درحالی‌که افراد ویژه مهرهای مخصوص به خود را داشتند که جزو دسته مهرهای حلقه‌ای محسوب می‌شود.

این دو مهر، مهر انگشتی به نظر می‌آیند؛ اما از مهرهای سنگی هخامنشی هستند که با حلقه طلا یا بند یا زنجیری از گردن آویزان می‌شده‌اند تا همیشه همراه صاحبش باشد. ضمناً از شکل مهر می‌توان فهمید که این مهر متعلق به شاهزاده است؛ زیرا همچنان که در تصویر نشان داده شده فردی شجاع که به شاهزادگان شباهت دارد در حال مغلوب کردن فردی ضعیف است.

تصویر بالا مهر داریوش بزرگ هخامنشی در سمت چپ و اثر مهر در سمت راست است. در تصویر، داریوش ایستاده در کنار ازابه‌ای که با دو اسب کشیده می‌شود، نمایش داده شده است. شاه، تیرهایی را به سوی شیری رها می‌کند که مانند هیولایی نیمه انسان روی دو پای خود بلند شده جسد دومین شیر در زیر پای اسب‌ها افتاده است دو نخل خرما، صحنه را در میان می‌گیرند. در بالای سر داریوش نماد قرص بالدار - فروهر - دیده می‌شود. روی آن به خط میخی فارسی باستان نوشته شده: «من داریوش هستم، شاه». در کتیبه‌های فارسی باستان چون کلماتی مثل شاه بارها تکرار می‌شد و جای زیادی می‌گرفت، به جای تکرار و نوشتن کامل کلمه شاه از یک علامت خاص که جای کمی می‌گرفت استفاده می‌کردند که به این علائم «ایدئوگرام» یا «اندیشه نگار» می‌گویند (باقری، ۱۳۸۸: ۴۹).

در این مهر که متعلق به یکی از پادشاهان هخامنشی است در کنار نقش پادشاه تصویری از ولیعهد نیز مشاهده می‌شود؛ در حالی که در بین آنها نقش آتشدان و همچنین در بالای سر آنها نقش فروهر حک شده است. چنانچه در مهر دیده می‌شود نقش پادشاه (پدر) در سمت راست کهن سال‌تر و با تیرهایی بیشتر در پشت است؛ در حالی که نقش ولیعهد (پسر) در سمت چپ جوان‌تر و با تیرهایی کمتر به نظر می‌رسد.

۲-۳- زنان درباری

یکی از نقش مایه‌های جالب توجه بر روی مهرهای هخامنشی، تصویرهایی است که در آنها از نقش زن استفاده شده است. اینکه آیا استفاده از نقش زن بر روی مهرهایی در

دورهٔ هخامنشی رواج داشته است یا خیر برای ما مشخص نیست؛ زیرا نمونه های محدودی مهر از این نوع موجود است. با این حال توجه به همین تعداد اندک، خود می تواند بیانگر نکات اعتقادی عمیقی از دورهٔ هخامنشی باشد. به نظر می رسد در این مهرها برخلاف دوره های قبل که زنان را در حال انجام فعالیت های اجتماعی یا دینی تصویر می نمودند، تصویر زن به عنوان نماد ایزد بانوان مقدس و یا در اجتماع به عنوان ملکه پرداخته شده است.

در دورهٔ هخامنشی به طور کلی کمتر با نقش زن رو به رو می شویم. خانم «هاید ماری کخ» در کتاب «از زبان داریوش» بیان می کند که زنان در دورهٔ هخامنشی از موقعیتی خاص برخوردار بوده اند، حقوقی برابر مردها داشتند و از حق مالکیت استفاده می کردند و همچون مردان به کار و فعالیت های اقتصادی اشتغال داشته اند؛ اما به نظر می رسد که مهرهای مورد مطالعه ما نه برای بیان ویژگی های اجتماعی نقش زن، بلکه برای نشان دادن مرتبهٔ اجتماعی و نیز منزلت مذهبی زنان ساخته و پرداخته شده اند (مصباح اردکانی، ۱۳۸۷: ۱۷۳).

این مهر باز نمایی یک مفهوم قدیمی در هنر ایرانی یعنی حاصلخیزی و باروری است که بر روی مهرهای هخامنشی در قالب نقش آناهیتا ظهور نموده است (اسمیت، ۱۹۵۷: ۳۹۱).

در هر دو مهر، شکل ظاهر مهرها دایره ای شکل است و همچنین هر دو مهر از دستهٔ مهرهای استامپی می باشند. در اطراف مهرها حاشیه هایی مشاهده می شود که به صورت منقوط و دارای ظرافت خاصی نسبت به دوره های پیشین است؛ همچنین، زنانی را که در مهر به تصویر کشیده شده است به واسطهٔ تاجی که بر سر گذاشته اند می توان شناخت. این زنان از طبقات بالای اجتماع هستند. هر کدام از آنها بر روی صندلی هایی نشسته اند که بیشتر حالت تخت دارند و مجلل هستند. در دست آنها چیزهایی مانند گل سه شاخه و پرند است. این مهرها با ظرافت و دقت کننده کاری شده اند و جزئیات لباس، مو، تاج و اشیای در دست فرد به وضوح مشخص است.

۳-۳ - مهر زردشتی

یک مهر هخامنشی بسیار یگانه و ارزشمند در دست است که پرده از رازهایی کهن می‌گشاید. بر روی این مهر نمایی دینی نقش شده است. محراب آتش در میانه و در دو سوی آن دو دینیار یا دو مُغ، در جامهٔ پارسی نقش شده است. یک دسته برسَم (ترکه‌های آیینی، احتمالاً شاخه‌هایی از درخت انار!) در دست مُغ سمت چپ است، در حالی که روحانی سمت راست با دو دست ملاغهای را که ویژهٔ اجرای آیین برافشانی است، به دست گرفته است. بر فراز این نما دایرهٔ بالدار (نشان فرَوهر) نقش گشته است. بر این مهر نام زَرَثوستریش Zarathustriš کنده شده است. این نام به روشنی «زرتشت» خوانده می‌شود و نشان از این دارد که بخشی و یا شاید همهٔ مردمان پارس در سدهٔ ششم پ.م زردشتی بوده‌اند (بریان، ۱۳۷۸، ص ۷۹).

۴- هنر در دورهٔ اشکانی

اشکانیان در سال‌های ۲۵۰ ق.م تا ۲۲۶ میلادی در شمال ایران سکنی گزیدند. هنر دورهٔ اشکانی تفاوت‌هایی با هنر دوره‌های قبل و بعد از خود دارد؛ بدین جهت که دوره اشکانی و ارث تحولات اقتصادی و اجتماعی دورهٔ سلوکی‌ها است که فرهنگ و تمدن یونانی در ایران زمین وارد شده و با زندگی مردم در آمیخته است. در این سبک برخلاف دوره‌های گذشته که افراد را نیم رخ نشان می‌داد نقش‌ها تمام رخ ظاهر می‌شود (قاعدی حیدری، ۱۳۸۷: ۱۸۹).

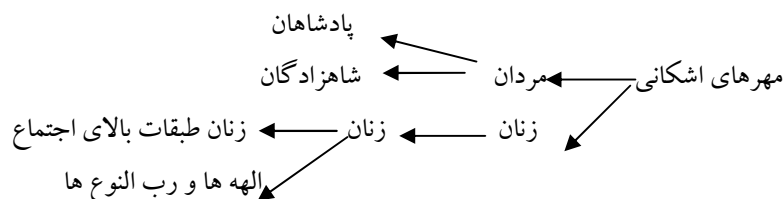
در اوایل دورهٔ اشکانی سه گروه هنر وجود داشت: هنر یونانی مآب، هنر یونانی-ایرانی و هنر خاص ایرانی. ویژگی‌های هنر اشکانی عبارتند از: تمام رخ نمایی، خشکی و صلابت پیکرها، آذین‌گری و پرداختن به جزئیات در جامه و جواهر (افروغ، ۱۳۸۸: ۴۸). موضوعات مهم نقوش برجسته اشکانی عبارتند از: اجرای مراسم منسب‌ها و تشریفات مذهبی در کنار آتشکده‌ها، جنگ و شکار که هنرمندان آن زمان با این گونه تصویرگری، زندگی و تشریفات مراسم شاهنشاهی را توانسته‌اند در تاریخ به تصویر بکشند (خطیبی، ۱۳۸۱: ۱۵۹). طراحی‌هایی که در آثار هنری این دوران می‌بینیم شامل: گل‌ها، نخل‌ها، برگ نیلوفر، خطوط و سطوح هندسی که منقوش شده است، می‌باشد؛ همچنین رب النوع عشق یونانی را می‌بینیم که بر اسبی سوار شده است. چنانکه از طراحی‌های منقوش

پادشاهان و ملکه‌های اشکانی بر می‌آید پارتیان علاقه زیادی به جواهرات زرین و سیمین داشته‌اند (خطیبی، ۱۳۸۱: ۱۶۰).

۴-۱- مهرهای اشکانی

در بررسی ویژگی هنری هر دوره، مهرها نقش مهمی ایفا می‌کنند. در این دوره مهرهای استوانه‌ای به کلی منسوخ و به جای آن مهرهای مخروطی، نیم کره‌ای و گنبدی شکل رواج یافت. بیشتر مهرهای مورد استفاده در این دوران مهرهای دکمه‌ای هستند. در دوره سلوکی بیشتر مهرها کروی هستند؛ اما بنا بر برخی مدارک قسمت نقش مهرها در این دوران گردی بیشتری دارد. جنس مهرها عموماً از سنگ و گل بود و همچنین مهره و تسبیح کهربا برای اولین دفعه در یکی از طبقات قومس دیده می‌شود که نشان می‌دهد روابط تجارتي با مناطق دوردست زیاد بوده است (محمدی فرد، ۱۳۸۷: ۲۴۱).

نمودار موضوعات مهرهای اشکانی

۴-۲- پادشاهان و شاهزادگان

بر اساس تحقیقات جدید باستان‌شناسی، مهری با نقش انسان به دست آمده است که بیشتر به شاهزادگان شبیه است؛ اما سجعی بر روی این مهر نوشته نشده که بیانگر این باشد که متعلق به کدامیک از آنها است؛ اما چنانچه در خود مهر نشان داده شده است فردی با قدرت، سوار بر اژدها و همراه با نیزه ای که در دست دارد در حال مغلوب کردن فردی زیر دست است.

۳-۴ - نقش زنان درباری بر روی مهرها

در دوره اشکانیان نقش زن بر روی مهرها بیشتر در قالب الهه‌ها یا ربّ النوع‌ها بوده است؛ همچنین این امر بیانگر این است که زنانی صاحب مهر هستند که بیشتر از طبقات بالای اجتماعی باشند و نیز نشان دادن نقش زنان در قالب الهه‌ها را می‌توان دلیلی بر مقدس بودن آنها دانست. همچنین نقش زنان یا همان الهه‌ها را بر روی مهرها می‌توان بیانگر عقاید و مذهب اشکانیان تلقی کرد. در حفاری‌های منطقه «نسا» مهري به دست آمده که صحنه شکار شاه بر اسب را به تصویر می‌کشد. در این میان وجود الهه بالدار «نیکه» حاکی از حضور عنصر جدید یونانی در مهرهای اشکانی در مقایسه با مهرهای هخامنشی است (گیرشمن، ۱۳۷۰، ۷۰).

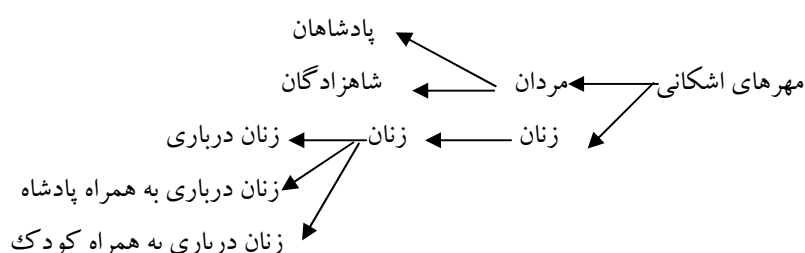
۵- مهرهای ساسانی

تعداد زیادی از مهرهای ساسانی که از سنگ‌های گران‌بها ساخته شده‌اند، در دست است. بعضی از آنها دارای نقوش و بعضی دارای نوشته است. این نوشته‌ها شامل نام صاحب مهر و نام پدر و در مواردی عنوان و منصب وی است. تعداد بسیاری از آنها متعلق به دین مردان (روحانیون) زرتشتی است. بیشتر مهرها به مردان تعلق دارد؛ اگرچه تاکنون تعداد کمی از مهر زنان نیز به دست آمده است که حاکی از نقش فعال زنان در امور اجتماعی عهد ساسانی است. مهرها هم در موزه‌های جهان و هم در مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شود و تاکنون بسیاری از آنها منتشر شده است (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۱۰).

چهار انبار مهم مهر در تخت سلیمان، قصر ابونصر، آق تپه و دوین پیدا شده است و بر اساس هر یک می‌توان به طرح فرضیاتی پرداخت. در آق تپه وجود نقش مهرهایی با نام کرمان و اردشیر خوره ما را متقاعد می‌سازد که پارس با دور دست‌ترین نواحی شاهنشاهی روابط اقتصادی داشته است؛ البته فقط پارس می‌توانسته مدعی چنین جایگاهی باشد؛ زیرا همه مهرها دارای نام‌هایی متعلق به این منطقه هستند. در دوین نیز نقش مهرهایی از اردشیر خوره پیدا شده است. این امر نشان می‌دهد که مبدأ حرکت کالاها پارس بوده است. لاک و مهرهای بزرگ روی بسته‌هایی زده می‌شدند که با کاروان یا کشتی تجاری حمل می‌شدند؛ همچنین شایان ذکر است که مهرهایی که در شرق آسیا بخصوص در مانتای در سربلانکا

پیدا شده وجود فعالیت های اقتصادی ایرانیان را در آنجا تأیید می کند (دریایی، ۱۳۸۳ : ۱۱۰).

نمودار موضوعات مهرهای ساسانی

۵-۱- پادشاهان و شاهزادگان

در زمان ساسانیان نیز، مانند دوره های گذشته پادشاهان و شاهزادگان نیز دارای مهرهایی مخصوص به خود بوده اند که برای مقاصد اداری از آن استفاده می شده است و دارای سجع هایی نیز بوده است. این مهرها دارای ظرافت خاصی است و از زیبایی هایی نیز برخوردار است. از این دوره می توانیم به مهر بسیار زیبایی از بهرام چهارم اشاره کنیم که اینک در موزه بریتانیا وجود دارد. در این مهر شاهنشاه ساسانی در حالیکه ایستاده است با نیزه بلندی که در دست دارد به سر دشمن می زند. در این مهر کوچک، تمام تجملات و نشانه های ظاهری از قبیل تاج و لباس و زینت آلات شاهنشاه با قدرت تمام حکاکی شده است. دیگر، مهر انگشتری با نقش قباد اول است که در گنجینه کتابخانه ملی پاریس محفوظ است. در این مهر تصویر نیم رخ قباد اول به طور کامل و دقیق با تاج و زیورآلات گوناگون نشان داده شده است. بدون تردید این نقش و تصویری حقیقی است از شهریار ساسانی و این ادعا تطبیق دارد با آنچه طبری در تاریخ بلعمی درباره او گفته است: «قباد سخت نیکوروی بود و هر که او را بدیدی بدانست ملک زاده است»

۵-۲- نقش زنان درباری بر روی مهرها

یکی از زیباترین و کهن ترین مهرهای ساسانی که باقی مانده از آن دینک همسر شاپور اول ساسانی است. این مهر که بر روی آمیتست (سیلان) بیضی نسبتاً درشتی کنده شده، در موزه آرمیتاژ پترزبورگ (لنینگراد پیشین) است. نیم تنه نیم رخ این زن با جزییات و تزیین های مشخص شاهانه با دقت و ظرافت بر روی این سنگ کنده شده و اطراف آن

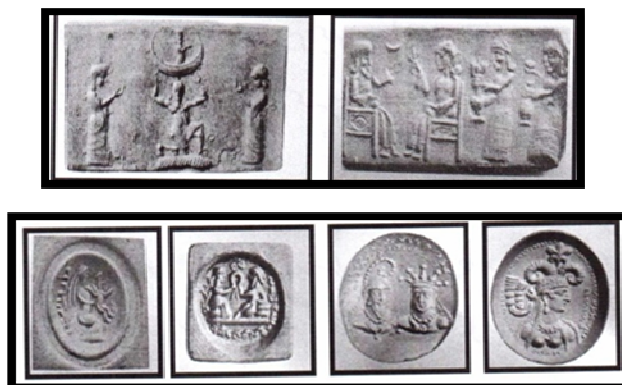
دارای کتیبه‌ای به خط پهلوی است که ترجمه آن چنین است: «دینگ شاه‌بانوی شاه‌بانوان سرو شهبستان شاه».

در میان مهرهای ساسانی نکته قابل تأمل، وجود چهره زن در میان این مهرهاست. بر روی این مهرها نقش زن به صورت‌های مختلف دیده می‌شود که بدون شک با ملکه یا آناهیتا در ارتباط هستند. تصویر زن بر روی مهرهای ساسانی به صورت نیم رخ، نیم تنه یک زن (ملکه) ایستاده؛ در حالی که یک شاخه گل یا مروارید در دست دارد. بدون شک این نیم رخ‌ها تصویر نیم ملکه هستند که با تاج و کلاه و زیورآلات مختلف بر روی مهرها به کار گرفته شده‌اند. ظرافت طراحی و دقت در بازنمایی ویژگی‌های چهره، بسیار بارز است و تلاش شده است تا تصویر هر ملکه با توجه به تفاوت نقش تاج و نیز آرایش موی سر که بارزترین مشخصه است ظاهر گردد. در کنار چهره ملکه از نمادهای مختلف هلال ماه، ستاره، برگ نخل و گل نیلوفر استفاده شده است.

۵-۳- زنان درباری در کنار پادشاه و کودک

در چند نمونه مهر، تصویر ملکه در کنار پادشاه در مهرها حک شده است. در این گروه از تصاویر، شاه و ملکه در کنار هم به صورت نیم رخ در حالی که به یکدیگر نگاه می‌کنند و یک درخت زندگی در میان آنها قرار دارد تصویر شده‌اند و یا به صورت ساده در کنار هم قرار دارند و یا اینکه شاه و ملکه را می‌بینیم که بر روی تختی نشسته‌اند و حلقه نمادین قدرت را در دست گرفته‌اند یا اینکه ملکه در حالی که ظرف آب یا شراب در دست دارد در برابر شاه که بر روی تخت خود نشسته، ایستاده است و نیز مهرهایی که نقش زن و کودک را در حالت نشسته و یا ایستاده و یا درحالی که زن کودکی را در آغوش دارد، نشان می‌دهند (مصباح اردکانی، ۱۳۸۷: ۱۷۷-۱۷۹).

دو نمونه از این مهرها از گروه مهرهای استوانه ای و چهار مورد دیگر مهرهای استامپی هستند و این بیانگر این نکته است که از دوران ساسانی به بعد مهرهای استوانه ای کمتر ساخته می شوند و بیشتر از مهرهای استامپی استفاده می شود. این مهرها که بسیار زیبا نقر شده اند از ظرافت بیشتری نسبت به دوره های پیشین برخوردارند.

نتیجه گیری

با بررسی های دقیق پیرامون مهر به نتایج زیر دست یافتیم:

۱. در دوران های پیش خطی، نقش زنان را به طور کامل بر روی مهرها طراحی نمی کردند و فقط از نوع لباس آنها که به صورت هاله هایی است، می توان نقش زنان را تشخیص داد؛ اما در دوره های بعدی نقش زنان را به طور کامل و با جزئیات چهره و لباس طراحی می کردند.
۲. در نقش برجسته ای که بر روی مهرهای شاهزادگان است؛ اغلب تصاویر پیروزی در جنگ ها و شکست افراد زیر دست دیده می شود که نشانه قدرتمندی جامعه در آن روزگار است.
۳. در دوران پیش خطی و حتی پس از اختراع خط، بیشتر از نقش حیوانات در مهرهای استفاده می شود؛ بدین صورت که تصویر حیوان به صورت نماد و نشانی تنها نقر شده یا در کنار تصویر پادشاهان و شاهزادگان دیده می شود.

۴. بر روی مهرها نقش گیاهان همیشه به صورت مکمل است، گیاهانی چون درخت زندگی، گل سه شاخه که نشانگر توجه مردم دنیای باستان به سر سبزی و طبیعت است.

یادداشت‌ها

۱. سجع: به نوشته‌های روی مهرها گفته می‌شود نظیر «من داریوش شاه هستم» یا در دوره‌های اسلامی «لااله الاالله» و همچنین نام و یا لقب دارنده مهر مانند: سجع مهر شاه طمهااسب صفوی که در کنار نام الله و ائمه نام خود را «بنده شاه ولایت» نقر کرده است. ر.ک به مقاله آقای سیدشهاب محمد طاهری در مجله زبان و ادبیات شماره ۲۰ مرداد ۱۳۴۴.
۲. چغامیش: چغامیش نام یکی از بخش‌های سه گانه شهرستان دزفول به مرکزیت شهرک دولتی است. نام این بخش برگرفته از نام تپه‌ای باستانی است که در آن قرار دارد. چغا (chogha) در گویش لری بختیاری به معنی تپه است.
۳. درخت زندگی: تصویر یک درخت بزرگ با شاخه‌های عجیب و غریب و در هم پیچیده که شاخه‌های آن در آسمان و ریشه هایش در عمق زمین است و می‌تواند واسطه زمین با بهشت و یا جهان زیرین نیز باشد. اسطوره این گیاه جاودانه در تمدن ایران وجود دارد (اسمیت، ۱۳۷۹: ۹۲).

فهرست منابع

۱. اسمیت، ادورادلوسی، (۱۳۷۹)، فرهنگ اصطلاحات هنری، مترجم فرهاد گشایش، تهران: عفاف.
۲. افروغ، محمد، (۱۳۸۸)، فرهنگ و هنر ایران و جهان، تهران: جمال هنر.
۳. باقری، مهری، (۱۳۸۸)، تاریخ زبان فارسی، چ ۱۴، تهران: قطره.
۴. بریان، پیر، (۱۳۷۸)، تاریخ امپراتوری هخامنشیان، ترجمه مهدی سمسار، انتشارات زریاب.
۵. تفضلی، احمد و ژاله آموزگار، (۱۳۸۶)، تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، چ ۵، تهران: سخن.
۶. خطیبی، اکرم، (۱۳۸۱)، نقش و رنگ ده هزار ساله، تهران: پردیس.
۷. دریایی، تورج، (۱۳۸۲)، تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت، تهران: ققنوس.
۸. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران.
۹. رضایی، ایرج، (۱۳۸۷)، باستان‌شناسی (ماد، هخامنشی، پارت، ساسانی)، زیر نظر علیرضا لچینانی، تهران: فرهیختگان دانشگاه.

۱۰. سرفراز، علی اکبر و بهمن فیروزمندی، (۱۳۸۷)، **باستان شناسی و هنر دوران تاریخی هخامنشی، اشکانی و ساسانی**، ویراست دوم، ج ۴، تهران: مارلیک.
۱۱. قاعدی حیدری، زهرا، (۱۳۸۷)، **مکاتب هنری ایران و جهان**، تهران: کتابخانه فرهنگ.
۱۲. گیرشمن، ر، (۱۳۳۴)، **ایران از آغاز تا اسلام**، ترجمه دکتر محمد معین، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۳. محمدی فرد، یعقوب، (۱۳۸۷)، **باستان شناسی و هنر اشکانی**، تهران: سمت.
۱۴. مصباح اردکانی، نصرت الملوک و دادور، ابوالقاسم، (۱۳۸۷)، **نقش مایه زن بر روی مهرهای ایرانی**، پژوهش زنان، دوره ۶، شماره ۴.
۱۵. ملک زاده بیانی، (۱۳۶۳)، **تاریخ مهر در ایران**، تهران: یزدان.
۱۶. _____، (۱۳۵۲)، **مهرها و مسائل شناسایی روزگار کهن**، دوره ۱۲، شماره ۱۳۳.
۱۷. هیتس، والتر، (۱۳۸۳)، **دنیای گمشده عیلام**، ترجمه فیروز فیروزیان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

18. Delougaz·pinhas;Kantor,18.Helen(1996)Chohgha mish; Oreintal Institute Publication.
19. Schmit,.E.F.(1931)”Tape Hissar Excavations”·vol. XXIII, Pennsylvania: The University of Pensilvania and Philadelphia.
20. Bader,A. (1990)·19. New Evidence on Parthian sphragistics: Bullae form the excavation of cobekly-Depein Marginia, Mesopotamia, vol.27
21. Gibson,Mc Guire(1975),Exacavation of Nippur,chicicago.